

KESKSE PERIFEERIA MÕJUST EESTI KEELE TEKKELOOS

Karl Pajusalu

Kui me räägime eesti keelest, mõtleme sageli üsna erinevalt. Eesti keelt võib ilma suurema vaevata ette kujutada kui midagi igiolnut ja igikestvat, alguse ja otsata keele(muutuste)jada. Aegade hämarast alates on ju olnud neid, kes on rääkinud ja mõistnud keelt – või keelte segu –, millest on praeguseks saanud *eesti keel*. Niisiis võib ütelda, et eesti keel ei ole viissada või tuhat viissada aastat vana, aga hoopis viis tuhat või viisteist tuhat. Nähtavasti panevad niimoodi ütleva nii mõtlema siiski pigem tema identiteedi- kui keeleprobleemid. Samas on teiselt poolt neidki, kes muretsevad, et siia maani pole korralikku eesti keelt olemas. Ühed eestlased ütlevatäa ja pää, teised ia ja pia, mõned isegi ee ja pee. Või mis on paremad eesti kirjakeele juhuslikud normidki, nagu hea ja pea, aga hää ja pääs. Päris õige ja loomulik eesti keel on veel sündimata, võiks arvata.

Keeleajaloolase jaoks tähendab eesti keele tekkimine eelkõige konkreetset ajaloolist arengut muistsetest läänemeresoome hõimurretest iseseisvaks keeleks läbi muutuste ahela paaril viimasel aastatuhandel (vt Rätsep 1989). Käesoleva artikli teema on kitsam, piirdudes põhiliselt eesti murdekeele ja praeguse ühiskeele seoste selgitamisega (hilis)ajaloolises perspektiivis. Käsitluse alt jääb välja muistsete läänemeresoome hõimukeelte ja tänapäeva eesti keele vahetamine, samuti ei püüa ma süüvida eesti keele olemusse teiste Eestis kõneldud keelte ja naaberkeelte kontekstis (selle kohta vt Künnap 1994) ega vaatle eesti kirjakeele normistiku sihipärase loomise probleeme viimastel sajanditel või kümnenditel (seda käsitlevad Kask 1970 ja 1984, Ahven 1958, Uuspõld 1983 jmt). Lähtudes tänapäeva “tavalisest” eesti keelest võrdlen ajaloolisi eesti allkeeli, alates nn järjekindlastest murretest ja lõpetades nn õige kirjakeelega. Artikli keskseks eesmärgiks on jätkata diskussiooni, mille Huno Rätsep tõstas eelviidatud artikli “Eesti keele tekkimise lugu” lõpul arutlusega, *kus on olnud eesti keele eesti keeleks teinud uuenduste keskus?* H. Rätsep lõpetab oma artikli tõesed, et “keskuseks võis olla ennekõike lõunaeesti murdeala”

(1989: 1521). Püüan omalt poolt jälgida eesti keeleala ühendusjoo- ni hilisemas ajas.

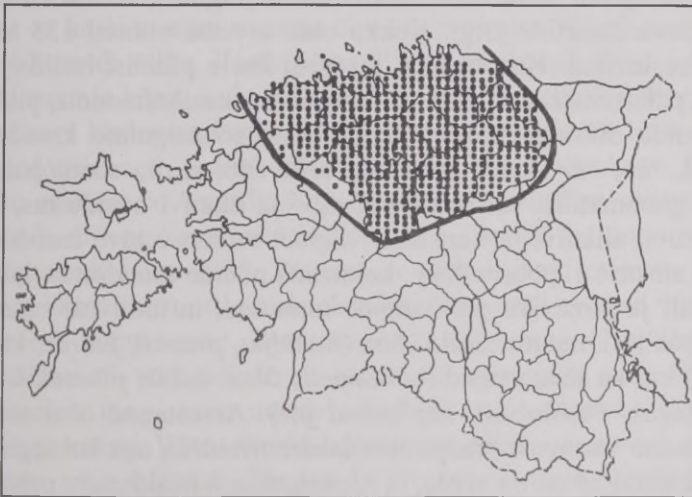
Järgneva käsitluse aluseks on praegune eesti kirjakeel kõige laiemas mõttes, kirjakeel kui keeletava, mille abil erinevatest eesti paikkondadest pärit inimesed omavahel suhtlevad. Selles mõttes võib eesti kirjakeelt nimetada *ühiskeeleks*, kõigile eestlastele ühi- seks keelepruugiks. See ühiskeel võimaldab maa-alalist, sotsiaal- set, stiililist, ealist, individuaalset jm mitmekesisust, kuid oluline on seejuures ikkagi ühisosa, mis seob ühiskonna keeleliseks tervi- kuks. Sellise ühiskeele kujunemisel on tähtis roll kindlasti konk- reetsete isikute, keelemeeste tegevusel, kuid veel tähtsam osa on ilmselt nendel (keele)ajaloolistel ja (keele)sotsiaalsetel eeldustel, mis suunavad ühiskeele kujunemist üle keelemeeste tahte ja mää- ravad väljapakutud keeleuuduste leviku või hääbumise.

Esimeseks selliseks eelduseks on loomulikult keeleala, st ter- ritoorium, millel ja mille keelekasutuse alusel keel tekib. Juba eel- misel aastatuhandel räägiti tänapäeva Eesti alal erinevaid lääneme- resoome hõimumurdeid, vähemalt põhjaeesti ja lõunaeesti murret (Rätsep 1989: 1506 jj, Keevallik ja Pajusalu 1995: 13 jj), edaspidi murrete lahkne mine jätkus. Need uuendused, mis toimusid põhili- selt selle aastatuhande esimesel poolel ja keskel ning mis eristavad eesti keelt kõige silmapaistvamalt teistest sugulaskeeltest, nt reg- ressiivne palatalisatsioon, lõpukadu, sisekadu, vältevaheldus jms, on aga ühised nii põhja- kui lõunaeesti murretele ja hõlmavad põ- hiosa nendest murdealadest (Rätsep 1989: 1511–1518). Nimetatud põhja- ja lõunaeesti murrete ühisuuendusi ei saa siiski pidada tõestuseks sellest, et tegemist oli kindlasti ühe keelega. Neid uuen- dusi võib pidada ka kahe lähedase sugulaskeele ühisjoonteks, nagu näiteks on eesti keelel mitmeid ühisuuendusi liivi keelega. Hulk ühiselt kujunenud või kujunevaid keeleuundeid ei olnud takistu- seks sellele, et 16. sajandil loodi eraldi põhjaeesti ehk Tallinna kirjakeel ja lõunaeesti ehk Tartu kirjakeel. Kirjakeele loomine on pigem sotsiaalne kui keeleline tahteavaldus. Sotsiaalsete argumen- tide olulisust tuleb samuti rõhutada Tartu kirjakeele taandumise põhjusena eelmisel sajandil. Ometi saab väita, et tänapäeva eesti ühiskeel on sellepärast selline, nagu see on, et arenes eri murrete kokkupuuteväljas. Selle väite üheks esmaseks põhjenduseks võiks- ki olla Huno Rätsepa poolt esile tõstetud asjaolu, et mitmete ühis- uuenduste lähe on ilmselt olnud lõunaeesti murdealal ja sealt on

need uuendused levinud põhjaeesti murretesse, kus on restruktureeritult kohanenud. Lühidalt öeldes, kui uuenduste kese oluks põhjaeesti keelealal, ei oleks põhjaeesti murdeid ja neil põhinevat eesti kirjakeelt praegusel kujul. Muutused ei oleks haaranud keelesüsteemi nii järsult ja ulatuslikult. (Ibid, 1519 jj) Järgnevalt püüan leida lisatõestusi eesti keelele olemusliku mitmemurdelise aluse kohta.

Eesti kirjakeele murdelise tausta probleem kerkis täie teravusega esile eelmisel sajandil. Kirjakeele normide fikseerimisel vaieldi innukalt selle üle, millise murdeala keelt on kõige õigem aluseks võtta. (Kask 1984: 99 jj). Lõunaeesti alalt Mulgimaalt pärit Mihkel Veske taotles eriti innukalt ühe kitsa murdeala fikseerimist kirjakeele alusena, et selle keelepruugi järgi täpselt kirjakeele normid paika panna. Tema arvates sobis selliseks alaks nn Kesk-Tallinnamaa, mis hõlmaks läänepoolset Virumaad, Järvamaad ja Ida-Harjumaad. (Veske 1879 jm, viidatud Kask 1984: 147–149 järgi). Seda keeleala kujutab joonis 1 (koostatud Kask 1984: 148 kaardi alusel).

Joonis 1. Eesti kirjakeele alusala Mihkel Veske järgi

Me ei saa tänapäeval täie täpsusega teha kindlaks, kas Mihkel Veske poolt fikseeritud eesti kirjakeele aluseks olev ala võis olla ka tegelikult see piirkond, mis mõjutas kõige rohkem tänapäeva eesti

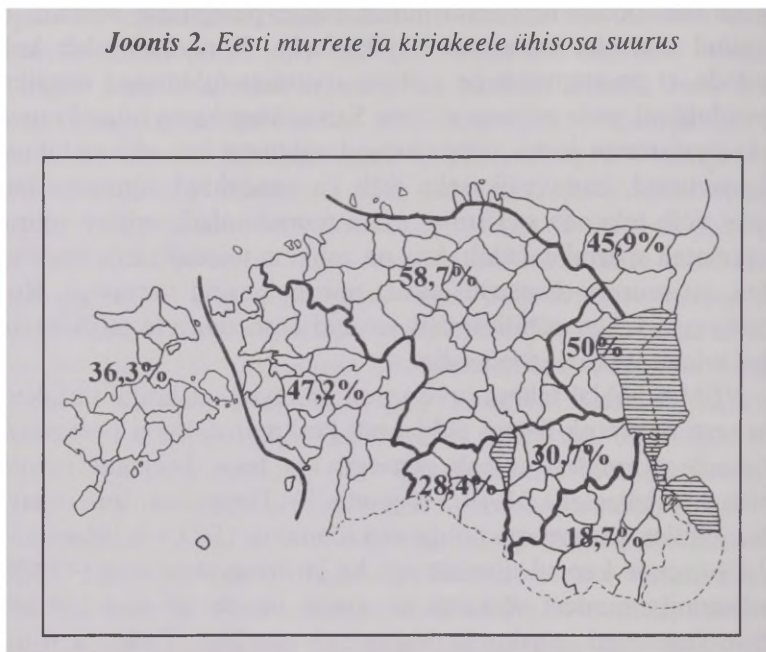
kirjakeele kujunemist. Selle küsimuse lahendamist takistab ajaline vastuolu. Ühelt poolt pole meil ammendavaid andmeid eelmiste sajandite eesti murretest, teiselt poolt pärineb enamik eesti kirjakeele praegu kehtivaid norme hilisemast ajast. Tähelepannev on ometi see, et mitmed keskmurde erijooned, mida Veskegi välja pakkus, pole eesti kirjakeele normideks saanud, nt hilisdiftongid keskkõrgete pikkade vokaalide asemel, nagu *tie* pro *tee*, *puol* pro *pool*, *tüö* pro *töö*, kolme konsonandi ühendis keskmise konsonandi väljalangemine nõrgas astmes, nagu *jampsima* : *jamsin* pro *jampsin*, *kõrts* : *kõrsu* pro *kõrtsu*, infinitiiviga väljendatud kaudne kõneviis, nagu *olla* pro *olevat*, või keskmurde sõnad *õhta*, *nõnna*, *eila* jms – praegune eesti keel pole kaugeltki Kesk-Tallinnamaa keel. Vastates küsimusele, millised eesti murdealad on ikkagi kõige kirjakeelsemad, saame praegu selgitada üksnes eesti kirjakeele ja selle sajandi esimesel poolel kõneldud murrete ühisosa suurust.

Edasises püüan hinnata eesti murrete ja kirjakeele sarnasust, võttes aluseks Andrus Saareste “Väikese eesti murdeatlase” (VEMA) kaardid. Keelenähtuste levikuandmeid olen täpsustanud; kaardid, mille andmestik on siiski jäänud liiga lünklikuks, olen kõrvale jätnud. Mitmete VEMA kaartide põhjal olen arvestanud ka neid keelejooni, mida Saareste otseselt ei jälginud, nt häälikunähtusi sõnavarakaartide järgi. Kokku olen arvesse võtnud 135 keelenähtuse levikut. Haaratud on nii eesti keele põhilisi häälikujooni (nt *õ*, palatalisatsioon, sise- ja lõpukadu, vokaalharmonia, pikkade vokaalide diftongistumine, **eü*-diftong, sõnaalguline konsonantühend, **kl*-, **kr*-ühend esimese ja teise silbi piiril, sõnalõpuline *v* jmt), grammatilisi vorme (nt partitiivi ja illatiivi moodustus, inessiivi tüvi, allatiivi ja translatiivi lõpud, mitmuse tüve moodustus, verbi ainsuse 1. pöörde lõpp, kolmanda pöörde moodustus, konditionaali ja mineviku partitsiipide tunnused, infinitiivide moodustusviisid jm), muutumatuid sõnu (nt *küljes*, *praakil*, *juurde*, *kaudu*, *palju*) kui ka sõnatüvesid (nt *hommik*, *õhtu*, *ööbik*, *põrand*, *kartul*, *toomingas*, *vundament*, *regilaulud* jne). Arvestanud olen murdekeelendite vastavust praegustele keelenormidele, aga kui tegelikult keelekasutuses normi ei ole, nt sõnaalgulise *h* hääldamise puhul, on nähtus kõrvale jäetud. Kõigepealt olen arvutanud välja iga murraku ühisosa suuruse kirjakeelega, murrakute keskmise alusel aga protsendid murrete kohta. Saarestel on tihti esitatud ühe murrakuala esinemuse kohta mitu teadet, kusjuures need võivad erineda. Kui

kas või üks toodud murdevormidest vastab praegusele normile, on märgitud murraku esinemus kirjakeelseks. Siinkohal tuleb kohe rõhutada, et paratamatult on selliste arvutuste tulemused tinglikud ja puudulikud, seda mitmes mõttes. Samaväärseks on tulnud lugeda nii keelesüsteemi jaoks väga olulised nähtused kui vähem tähtsad hilismuutused, kaduvväikeseks jääb ka vaadeldud sõnavara hulk. Lisaks võib tekitada statistilist müra murrakualade erinev suurus. Suurematelt murrakualadelt, kus on rohkem teateid sama keelendi kohta, on suurem tõenäosus saada normipäraseid vastuseid. Kuid loodetavasti kõige põhilisemaid seoseid eesti murrete ja ühiskeele vahel tuleb sel viisil ometi esile.

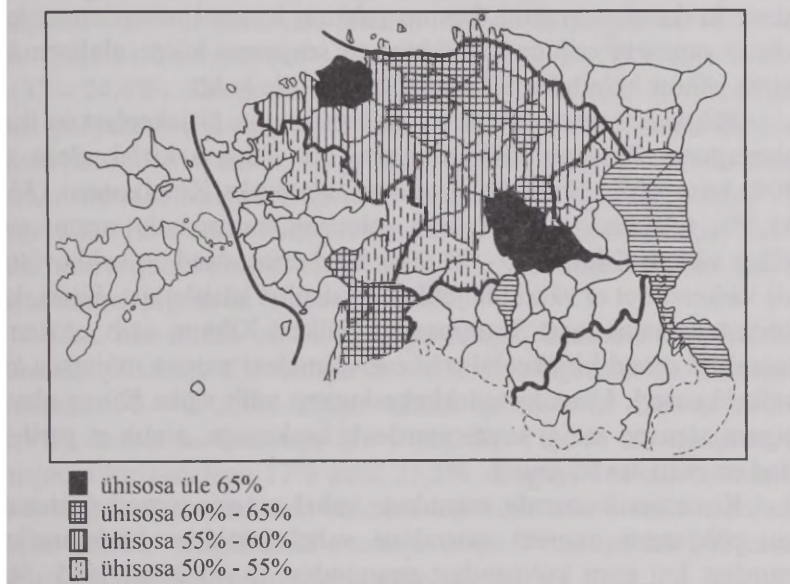
VEMA põhjal tehtud arvestused näitavad, et kõige kirjakeelsem eesti murre on ikkagi põhjääesti keskmurre, kuigi praegustest kirjakeele normidest erineb peaaegu iga teise keelendi tarvitus (ühisosa kirjakeelega 58,7%, vt joonis 2). Järgnevad ilma omavahelise olulise erinevuseta põhjääesti idamurre (50%) ja läänemurre (47,2%), nende kannul tihedalt aga ka kirderannikumurre (45,9%). Kirderannikumurdest väiksem on saarte murde ühisosa (36,3%), sellele järgnevad omakorda lõunaeesti murded. Tartu ja Mulgi murde sarnasus kirjakeelega on samas suurusjärgus (vastavalt 30,7% ja 28,4%), tunduvalt väiksem on see Võru murdel (18,7%). Seega on kõikide eesti murrete ühisosa praeguse "õige" eesti keelega üllatavalt väike. Vastupidine üllatus on ilmselt üksnes kirderannikumurde kõrge koht üldises pingereas põhjääesti murrete vahel. Kuigi kirderannikumurdele pole omased mõned eesti keele kesksed erijooned – neist tuntuim kindlasti vältevaheldus –, ja selles on eripäraseid uuendusi, nt kontaminatsiooniline mitmus (nt *kaluDel*), diftongilised mitmuse partitiivi vormid (nt *kanaiD*) jms (vt täpsemalt Must 1995: 55), on see selle sajandi esimese poole seisuga lähedasem eesti ühiskeelele kui lõunaeesti murded või isegi põhjääesti saarte murre. Tavapärase ettekujutusega võrreldes üllatab nähtavasti veel põhjääesti idamurde suhteliselt suur lähedus kirjakeelele ning saarte murde suhteliselt suur erinevus kirjakeelest. Lõunaeesti Võru murde lahknevuse määr on samuti muljet avaldav; tekib küsimus, kas see 18,7% ongi suurem näiteks vadja keele ja eesti kirjakeele võimalikust ühisosast.

Joonis 2. Eesti murrete ja kirjakeele ühisosa suurus

Pilt muutub mõnevõrra erinevaks, kui hakata jälgima üksikute murrakute ja kirjakeele suhet (vt joonis 3). Selgub, et kõige kirja-keelsem murrak on Kursi Põhja-Tartumaal (95 ühisjoont – 70,4%), sellele järgnevad teised põhjaeesti keskmurde kaguperifeeria murrakud Äksi (91 – 67,4%) ja Põltsamaa (89 – 65,9%), alles siis Tallinna ümbruskonnast Keila (88 – 65,3%), Jõelähtme keskmurre (85 – 63%) ja Kuusalu keskmurre (84 – 62,2%). Lisaks peab mainima, et Keila tulemuses võib olla mõnevõrra statistilist müra, kui silmas pidada kihelkonna suurust – kirjakeelele vastavad keelendid võivad olla pärit kihelkonna eri osadest. Jõelähtme keskmurdega sama arv ühisjooni on idas Laiuse keskmurdel, Kuusaluga Väike-Maarja murrakul. Üle 60% tõuseb keskmurde murrakutest veel Ambla ja Kose sarnasuste hulk (mõlemal 83 – 61,5%). Kõige vähem kirjakeelsed keskmurde murrakud on Kõpu (59 – 42,2%) ja Kolga-Jaani (67 – 49,6%). Ülejäänud keskmurde murrakute ühisosa kirjakeelega on 50% kuni 60%.

Joonis 3. Eesti kirjakeelepärasemad murrakud

Ootamatu tulemuse annab läänemurde murrakute võrdlus. Jällegi on kõige kirjakeelsemad perifeeriamurrakud, aga seda mitte ainult keskmurdega külgneval alal. Kõige kirjakeelepärasemaks osutub lõunapoolsem, st Saarde murrak (83 ühisjoont – 61,5%). Ka siin on tulemust võib-olla parandanud kihelkonna suurus. Et aga tegemist ei saa olla päris juhusliku tulemusega, näitab naabruses asuva Pärnu murraku kõrge kirjakeelepärasus (82 – 60,7%). Üle poole on kirjakeelega ühisjooni veel läänemurde Vändra (74 – 54,8%), Märjamaa ja Lääne-Nigula (mõlemal 73 – 54,1%), Häädemeeste (72 – 53,3%), Tori ja Kullamaa (mõlemal 70 – 51,9%) murrakul. Suhteliselt kõige kaugemad on kirjakeelest Lihula (50 ühisjoont – 37%), Hanila (51 – 37,8%), Varbla ja Mihkli (mõlemal 53 – 39,3%) murrakud. Läänemurde ülejäänud murrakute ja kirja-keele ühisjoonte osakaal on 40% kuni 50%.

Idamurde murrakutest sarnanevad kirjakeelega rohkem põhjapoolsed – Torma (74 ühisjoont – 54,8%), Palamuse idamurre (73 – 54,1%), Iisaku idamurre (72 – 53,3%) ja Laiuse idamurre (71 – 52,6%). Nende murrakutega peaaegu niisama kirjakeelne on olnud Maarja-Magdaleena idamurde keelekasutus (67 – 49,6%), kuid

tunduvalt väiksem on sarnasus Kodavere murraku ja kirjakeele vahel (51 – 37,8%). Kõigi eelnimetatud põhjaeesti murrete puhul paistab silma, et suhteliselt kaugemad on eesti kirjakeelest murdealade kesksed murrakud, kus on rohkem levinud mingile murdele kitsalt omaseid erijooni. Muidugi on seejuures kõige olulisem, et sama nähtus kehtib ka põhjaeesti keskmurde kohta.

Põhjaeesti saarte murde murrakute kaugus kirjakeelest on üsna ühesugune. Peaaegu kõikide murrakute ühisosa kirjakeelega on 30% kuni 40%. Enim ühisjooni on üllatuseks Kihelkonnas (56 – 41,5%, tulemus võib taas olla seletatav murrakuala suurusega), kõige vähem Kihnus (39 – 28,9%), kuid erinevused on kokkuvõttes nii väikesed, et ei vääri põhjalikumat sisulist käsitlemist. Siiski, kui kõrvutada suurt saart Saaremaad ja väikest Kihnut, näib, et suurel saarel on olnud kirjakeelele rohkem võimalusi murret mõjutada kui väikesel saarel. Uuenduste tekkekeskusena näib väike Kihnu olevat pigem sarnane mingi suure murdealala keskosaga, ainult et perifeeriad on meri ära lõiganud.

Kirderannikumurde murrakute vahel on erinevused suuremad kui põhjaeesti murrete murrakute vahel (rääkides kirderannikumurdest kui eesti kolmandast peamurdest (nagu Must 1995: 56), tuleks ilmselt eristada selle sees esmalt murdeid, mitte minna traditsioonilisel viisil otse murraku tasandile). Kõige rohkem sarnanevad kirjakeelega kirderannikumurde alal Tallinna-lähedased Jõelähtme (74 ühisjoont – 54,8%) ja Naissaare (68 – 50,4%), neile lisaks ka Kadrina (ka 68 – 50,4%), teiselt poolt küünib ühisjoonte osakaal üle poole veel kaugemal idas Iisaku rannikumurdes (70 – 51,9%). Iisaku puhul on vist mõttekas otsida seost naabruses oleva idamurde Torma murraku keelepruugiga. Kõige vähem on kirjakeelega ühist Vaivaras (44 – 32,6%) ja Lüganusel (51 – 37,8%), Jõhvi on mõnevõrra kirjakeelepärasem (57 – 42,2%). Kirderannikumurde ülejäänud alal jääb ühisosa kirjakeelega 41% ja 49% vahele.

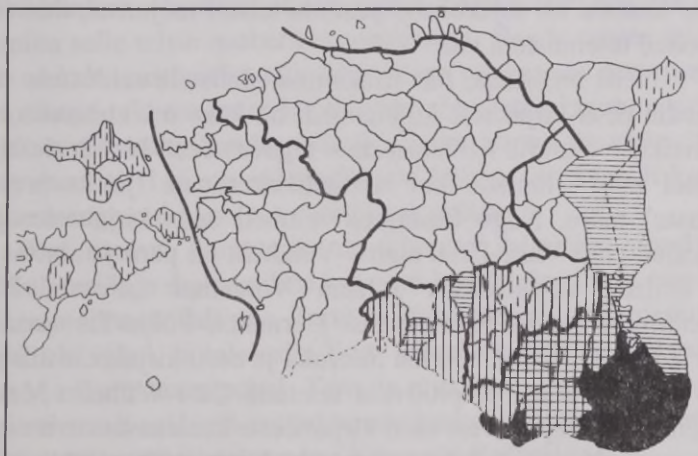
Kõige kirjakeelepärasem lõunaeesti murrak on Tartu-Maarja (55 ühisjoont – 40,7%). Teisedki Tartu lähikonna murrakud – Maarja-Magdaleena (50 – 37%), Kodavere Tartu murre (49 – 36,3%) ja Nõo (41 – 30,4%) – sarnanevad kirjakeelega rohkem kui Lääne- ja Lõuna-Tartumaa murrakud. Tartu murdealal on kõige väiksem ühisosa kirjakeelega Võnnu (35 – 25,9%), Otepää ja San-

gaste (mõlemal 36 – 26,7%) murrakul. Rannul, Puhjal ja Kambjal on see 28,9% (39 ühisjoont).

Mulgi murrakutest on kõige sarnasem kirjakeelega Paistu (50 ühisjoont – 37%), tunduvalt omanäolisematena järgnevad Halliste (38 – 28,1%), Tarvastu (36 – 26,7%), Helme (35 – 25,9%) ja Karksi (33 – 24,4%). Seega on Mulgis kõige rohkem eesti kirjakeelega ühist põhjaeesti murdeala piiril asuvatel murrakutel, mille hulgas Paistu paistab eriti silma, kõige erinevam on aga murdeala keskne Karksi murrak. Kuigi Mulgi murre on olnud põhjaeesti keeletava mõjuväljas juba sajandeid, on see ometi säilitanud silmapaistvalt hästi oma erijooni ning ei ole põhjaeesti kirjakeelele lähedasem kui Tartu murre, pigem on asi vastupidine.

Võru murdealal on enim kirjakeelega sarnaseid keelendeid lääneosas Karulas (35 ühisjoont – 25,9%), Urvastes ja Kanepis (mõlemal 30 – 22,2%), kõige vähem keelesaartel Leivus (16 – 11,9%), Lutsis ja Kraasnas (18 – 13,3%). Teistes murrakutes on ühisjooni kirjakeelega 17% kuni 21,5%. Kogu Võru murre erineb eesti kirjakeelest tunduvalt rohkem kui kõik teised eesti murded. Teisiti öeldes, omapäraseid murdejooni on Võru murdes ühe eesti keele murde kohta ebatavaliselt palju.

Joonis 4. Kirjakeelest kõige erinevamad murrakud

- ühisosa alla 20%
- ▣ ühisosa 20% - 25%
- ▤ ühisosa 25% - 30%
- ▥ ühisosa 30% - 35%

Vahekokkuvõtteks saab märkida, et eesti kirjakeelest lahknevad enim Kesk-Eestist kõige kaugemal läänes, kirdes ja kagus asetsevad murdealad, eesti keeleala äärmised perifeeriad (vt joonis 4). Seejuures on peaaegu kogu lõunaeesti murdealade erinevus kirjakeelest oluliselt suurem kui kirderannikumurde või saarte murde kõige omapärasemate murrakute oma, vrd nt Vastselliina (23 ühisjoont kirjakeelega – 17%), Vaivara (44 – 32,6%) ja Kihnu (39 – 28,9%) keeletava. Väga omapäraseid perifeeriamurdeid pole aga ei Põhja-Eesti lääneosas ega Edela-Eestis. Põhja-Eestis saab seda hõlpsalt seletada pealinna keeletava mõjuga, Edela-Eestis tuleb otsida seletust sealse murdepruugi hilisest kujunemisest Põhja- ja Lõuna-Eesti murdealade piiril.

Kui pöörduda tagasi kõige kirjakeelsemate eesti murrakute juurde, siis peab rõhutama, et suurt osa neist kõneldakse ka teatud mõttes perifeerias, nimelt *keskse perifeeria* aladel. Need on äärmised põhjaeesti murdealad ajaloolisel põhja- ja lõunaeesti keelepiiril (nt Äksi, Kursi, Põltsamaa, Saarde), aga ka põhjaeesti ja kirderannikumurde keelepiiril (nt Laiuse keskmurre, Väike-Maarja, Ambla). Selles vööndis moodustavad erandi Viljandimaa Kõpu, Viljandi ja Kolga-Jaani keelepruugid, mille puhul tuleb oletada tugevat ajaloolist sidet Mulgi murdega ja hoopis hilisemat põhjaeestistumist. Enne keskse perifeeria fenomeni põhjalikuma analüüsimise juurde asumist on asjakohane peatuda teistel mõjuritel, mis võisid eeltoodud tulemusteni viia.

Neist teguritest, mis lisaks maa-alalistele eeldustele võisid mõjutada eesti kirjakeele kujunemist, on kaks märkimisväärsemat üksikisikute – suurte keelemeeste – tegevus eesti kirjakeele kujundamisel ning linnade kui rahvastikukeskuste (ja ka prestiižikeskuste) mõju. Nagu teada, on mitmed eesti kirjakeele ajaloo suurkujud pärit Vahe-Eesti alalt – Vändrast oli pärit ja alustas Pärnus ajalehe väljaandmist Johann Voldemar Jannsen, Põhja-Viljandimaal sündis Karl August Hermann, Põhja-Tartumaal Johann Voldemar Veski. Torma murraku ja eesti kirjakeele üllatavalt suurt ühisosa võiks ju proovida seletada Otto Wilhelm Masingu päritoluga. Väljapaistvate eesti kirjameeste keelekasutuse murdelist eripära on põhjalikult jälginud Arnold Kask (1970, 1984). Siiski ka Kase uurimustest selgub, et sageli ei saa tõmmata võrdusmärki kirjakeele arendajate sünnikoha keele ja nende keeleliste ideaalide vahele. Eesti kirjakeele kujundajatest tuleb esile tõsta Johannes

Aavikut, kuid ei ole alust väita, et saarlase Aaviku tegevuse tõttu oleks eesti kirjakeel muutunud saartemurdelisemaks. Mulgimaalt pärit Mihkel Veske oli innukamaid Tallinnamaa keele eesti kirja-keele aluseks pakkujaid, millest eespool oli juba juttu. Seda näidete rida pole raske jätkata. Üksikisikul on kahtlemata otsustav osa mingite üksikkeelendite kirjakeelde väljapakkumisel, kuid uuenduse levikuvõimalused määrab keeleühiskond. Uus keelend läheb üldiselt käibele ainult siis, kui see sobib suhteliselt hästi senise keelekasutusega ja selle levikul on prestiiži- ja rahvastikukeskuste tugi. Sotsiolingvistiline seaduspärasus on, et uuendused kalduvad levima hüppeliselt keskustest keskustesse, jättes vahele vahepealseid kõrvalalaseid (Downes 1984: 155).

Keskuste rolli vaadeldes jõuame paratamatult Eesti linnade ja eesti kirjakeele, teiselt poolt kindlasti ka linnade ja murdekeele vastastikuste mõjutuste probleemi. Tallinna ümbruse kihelkondade suhteliselt suur kirjakeelepärasus on väljaspool kahtlust ja tuntud tõsiasi.

Eesti kirjakeele ajaloo uurijad on seostanud põhjaeesti kirjakeele varasemat arengut ikka Tallinna linna keelepruugi omapäraga (vt nt Kask 1984: 76 jj). Eeltoodud andmed näitavad, et ka Tartu ümbruse murrakud on juba selle sajandi esimesel poolel olnud eesti kirjakeelele lähedasemad kui kõik teised lõunaeesti murrakud. Pärnu kihelkonna murdepruuk on olnud kirjakeelele lähedasem kui enamiku selle teiste naabermurrakute oma. Nende seoste seletamiseks on kaks vastupidist võimalust – kas on linnade ümbruse murdest võetud rohkem jooni kirjakeelde või on siis kujunev kirjakeel mõjutanud linnade kaudu rohkem ümbruskonna murdekeelt. Viimast alternatiivi ei saa välistada, sest küllap Tartu kandi keelekasutuse arengu puhul on see olnud üsna määrav.

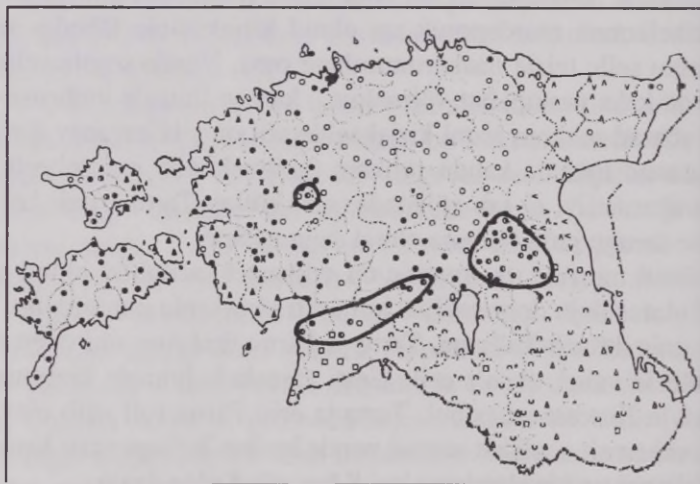
Eesti murrete muutumine on viimastel sajanditel olnud samavõrd ulatuslik ja dramaatiline kui eesti kirjakeele muutumine. Kuid seos, mis ilmneb Tallinna, Tartu ja Pärnu ümbruse murdepruugi ja kirjakeele vahel, ei tule esile Eesti äärealade linnade ümbruses, nt Narva ja Kuressaare puhul. Tartu ja eriti Pärnu roll näib olevat ikkagi vähemalt osaliselt seotud nende keskse kohaga eesti keelealal; ka Viljandi on kirjakeelsem kui Kõpu või Kolga-Jaani.

Tulles tagasi *keskse perifeeria* nähtuse juurde, on vaja rõhutada selle olulist tähendust eesti (ühis)keele kujunemisele vähemalt neljas mõttes.

1. Keskne perifeeria on ikkagi perifeeria, st seal säilib võrreldes murdealade keskustega suhteliselt rohkem vanemaid keelen-deid. Nii ei ole levinud põhjaeesti keskmurde lõunaperifeeriasse mitmed hilised uuendused, nt madalate ja keskkõrgete pikkade vo-kaalide diftongistumine, vrd Kose *tie*, *moa*, *tüü*, *peasuke* ja Äksi *tee*, *maa*, *töö*, *pääsuke* (vt ka VEMA, kaardid 14 ja 95), *j* järel *a > ä*, nt Anna *jägu*, aga Suure-Jaani *jagu*, morfoloogia osas sisse-ütlevas Anna *tulde*, Juuru *tulesse*, aga Kursi *tulle* (vt VEMA, kaart 118), *nud*-partitsiibi vormid nagu Paide *old*, Türi *olnd*, aga Kursi ja Äksi *olnud* (VEMA, kaart 21) jm.

2. Keskse perifeeria kõiki erijooni, mis näivad vanad, ei ole tingimata vaja tõlgendada algupäraselt säilinutena. Erinevate mur-rete kokkupuuteväljas sünnib kahtlematult ka keelestruktuuri liht-sustusi, mis võivad viia vanemate vormide taasüldistumiseni, eriti kui on tegemist teoksil olevat keelemuutust väljendava vaheldusju-huga. Ilmekas näide selle kohta on *nud*-tunnusega partitsiibivormi-de regulaarne kasutus peamiselt Vahe-Eesti murretes. Seda piltli-kustab *olnud*-vormide levikut kujutav joonis 5 (VEMA kaardi 21 järgi), kus on *nud*-tunnuseliste vormide ala joonega piiratud.

Joonis 5. *olnud*-vormide levik eesti murretes

Jooniselt 5 on näha, et pikad *olnud*-vormid on sajandi algul olnud levinud enim Vahe-Eestis – Tahkurannast Maarja-Magdaleena läänepiirini. Kirjakeele normi toel on *nud*-tunnusega

vormid üldistunud tagasi kogu eesti ühiskeelde, kus neid kasutatakse variaablusreeglite alusel kõrvuti lühenenud tunnusega vormidega (Keevallik 1994). Teise näitena võiks tuua mitmuse osastava analoogilised *sid*-tunnuselised vormid, mis on olnud ka kõige rohkem levinud Vahe-Eestis (VEMA, kaardid 90 ja 123). Kirjakeel on ikka oma struktuurilt kompaktsem, lihtsam kui tema aluseks olevad territoriaalsed murded. Kirjakeele ja murrete vaheastmeks võib aga pidada erinevalt murdealalt pärit inimeste poolt kasutatavat ühiskeelt, mida vähemalt mõnel määral kajastavad keskse perifeeria siirdemurded.

3. Keskne perifeeria toimib ka alternatiivsete uuenduste kiirendina. Kui eesti keeleala keskse perifeeria all on eespool käsitletud põhjaeesti murrete ääreala lõunaeesti murrete piiril ja nii see eesti kirjakeele kujunemise seisukohalt põhiliselt ongi, siis ometi ei saa tähelepanuta jätta lõunaeesti piirimurdeid, mis on põhjaeesti murretega kontaktis. Just nende alade keelekasutuse toel on hakanud levima mitmed eesti keele grammatilise süsteemi olulised uuendused. Kaudse kõneviisi olevikus normiks saanud *vat*-tunnuseline moodustus, nt vrd Tori *pidavat* (*tulema*), Juuru *pidada* (*tulema*) ja Paide *pidama* (*tulema*), on algselt olnud eriti iseloomulik just Mulgi ja Tartu murdepruugile, aga ilmselt nende mõjul ka põhjaeesti naabermurratele, alates Pärnust ja lõpetades Äksiga (vt nt VEMA, kaart 44). Lisaks eelmise sajandi lõpul populaarsete grammatikate kirjutajatele, kes olid pärit lõunaeesti keelealalt (nt Eineri grammatikas 1885, vt Kask 1984: 248), on *vat*-tunnuse levikut kiirendanud kindlasti selle varasem laialdane levik põhja- ja lõunaeesti siirdemurdekutes (veel 1910-ndate aastate eesti kirjasõnas oli *da*-infinitiivi kujuline kaudne kõneviis valitsev, vt Ahven 1958: 113).

vat-tunnuselise kaudse kõneviisi olevikuga mõneti sarnaselt on levinud kaudse ja tingiva kõneviisi mineviku sünteetilised vormid, vrd nt Halliste *ei olluz* 'ei olnuks' (Tanning 1961: 133), idamurde keskrühma *lähnuvaD* 'nad olevat läinud' (Univere 1996: 13). Keeleuuenduslikele *nuks*- ja *nuvat*-vormidele, nt *olnuks*, *olnuvat*, mis Oskar Loorits 1920-ndate alguses välja pakkus, on olnud rahvakeelne tugi eelkõige Mulgi ja Tartu murdes ning Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa keelepruugis (vt lähemalt Pajusalu, Muižniece 1997).

4. Keskse perifeeria keelelise eripära kõrval tuleb silmas pida ka selle asendit muutuste sotsiaalse katalüsaatorina. Igas ühiskonnas on keelemuutuste leviku eelduseks sotsiaalsed sidemed, mis moodustavad võrgustikke. Muutus levib kõige hõlpsamalt edasi rohkearvuliste suhteliselt nõrkade sidemete korral. (Milroy 1992: 175 jj) Selliseid võimalusi pakuvad keskse perifeeria alad. Uuendused, mille sillana keskne perifeeria toimib, lähtuvad eelkõige keskse perifeeriaga vahetus kontaktis olevatest prestiižikeskustest. Arvestades võimalikke sotsiolingvistilisi reaale, on olnud lõuna-eesti keelest lähtunud uuenduste tõenäoliseks ajalooliseks alaks eelkõige Mulgi ja Tartu murde piirkond, millel oli vahetum kontakt põhjaeesti keelealaga. Eriti oluliseks tuleks pidada eesti ühiskeele tekkimisel neid põhjaeesti keeleala keskusi, mis on olnud kesksete siirdemurretekontaktiväljas. Nii ei saa ka sotsiaalsete eelduste poolest unustada Tallinna kõrval Pärnut või Rakveret, kuigi Tallinna kui Põhja-Eesti iidse majandus- ja kultuurikeskuse roll on olnud põhjaeesti kirjalike tekstide keele ja nende kaudu ka eesti ühiskeele kujunemisel ilmselge.

Kogu eelnenud eesti murrete ja kirjakeele võrdlus on tuginevad ühelt poolt võimalikult vanapärasele selle sajandi esimese poole murdekeelele ja teiselt poolt praegustele eesti keele normidele. Kõrvutatud on kaht äärmust. Mõttekust sellele on andnud tõsiasi, et eesti ühiskeel, mida kasutatakse avalikus suhtluses, on normeeritud kirjakeelele ebatavaliselt lähedane. Seda teistpidi tõlgendades võib öelda, et eesti kirjakeel ongi oma praeguste normide juhuslikkuses pigem ühiskeele fikseeritud ja ametlikustatud vorm. Hoolimata paljude keelemeeste innustunud tööst kujutab eesti kirjakeele praegune struktuur ilmekalt ajaloolise eesti keeleala spontaanse ühinemise tulemust. Paikkondlikud kõnekeeled kannavad endas ajalooliste murrete jooni, sotsiolektid sellises mõttes, nagu neid tuntakse Lääne linnastunud ühiskondades, pole Eestis jõudnud veel välja kujuneda (Pajusalu 1992, Keevallik ja Pajusalu 1995). Alles praegu on uued paikkondlikud kõnekeeled ja sotsiaalsed registrid omandamas püsivamaid tunnusjooni.

Kirjakeele äärealadelt toon näiteks tunnusjooni 'madalast rahvakeelest' ning 'peenest eesti keelest' kuivõrd need mõlemad on ka osa tänapäeva eesti tegelikust ühiskeelest, olles üldiselt levinud Eesti linnades ja massimeedias. Enamik eestlasi suudab ilmselt loetleda suurema vaevata rohkesti 'madalat keelt' iseloomustavaid

hääldusjooni ja vorme, nt järjekindel sõnaalgulise *h* hääldamata jätmine (*tulen ommikul otelli*), *e*, eriti pika *ee* ja järgsilpide *e* madalam *ä*-pärase hääldus (*Ēestlased on edevad*), mitmed *a*-lõpulised sagedased määrsonavormid, kus *a* korvab kirjakeele *e*-d või *u*-d (*eila, õhta, praega*), pika *üü* hääldamine *üi*-na ja pika *õõ* hääldamine *õe*-na (*nüüd, püüdma, võeras*), järgsilpide *o* asemel *u* hääldamine ka uuemates võõrsõnades ja nimedes (*autu, sokulaad, Ainu*), võõrhäälikute asendamine eesti keele põhihäälikutega (*tuss pro dušš, varss pro farss*), *a*-tunnuselise mitmuse tüve ja mitmuse osastava kasutus (*põllale, käsa, poissa*), kahesilbiliste *a*-tüveliste noomenite keskvõrde vormides maksimaalne omastava tüvega moodustus (*aram, koeram, vanam*), rohke *si*-tunnuseline mitmuse partitiiv (*linnasi, koerasi, autusi*), *meel*-tüübi *de*-tunnuseta sisseütleva vormid (*juure, keele, meele*), *d*-tunnuselised *nud*-kesksõna vormid (*old, pand, tund*), *da*-infinitiivi kujuline kaudne kõneviis (*ta olla kodus*), mitmesugused muud lühivormid (*armastud, armastakse, pisiksed*) ja eesti ühiskonnas 'madalstiilsena' markeeritud sõnavormid (*nõnna, seia, senna*). 'Peent' eesti keelt iseloomustab kõigepealt kirjutamispärase hääldusviis, nagu sõnaalgulise *h* hääldamine, rõhutamisel ka seal, kus seda ajalooliselt ei ole (*homme haitab heast hotellist*), pika *üü* hääldamine kõigis positsioonides (*süüa pro süija, lüüa pro lüija*), võõrhäälikute hoolikas väljahääldamine (*šokeeriv, prestiiž, farm*), *i*- ja *e*- mitmuse rohke kasutus (*palgeil, sugulasil, silmele*), kahesilbiliste *a*-tüveliste noomenite keskvõrde vormides laialdane *e*-tüveline moodustus (*arem, süvem, isegi kenem*), rohke mitmuse partitiivi lühikeste vormide kasutus (*vendi, linde, linnu*), pikkade *nud*-partitsiibi vormide maksimaalne kasutus (*tulnud pro tulnd* või *tuld, kirjutanud pro kirjutand*), sünteetiliste ülivõrdevormide kasutus (*enim, parim, võrratuim*), tingiva ja kaudse kõneviisi uute sünteetiliste vormide kasutus kõnes (*tulnuksin, kõnelnuksin, tulnuvat*), rohke võõrsõnade kasutus jne.

'Peene' eesti keele kujunemise allikaid on lihtsam leida kui 'madala' eesti keele omasid. Praeguses Eesti ühiskonnas peeneks peetav keel on orienteeritud kirjalikule normile, 'kultuursetele' laenudele võõrkeeltest, aga ka kirjasõna kaudu propageeritud keeleuendustele, mis on muutunud küllaldaselt prestiižseks. Selle peene eesti keele murdetaust on samavõrd mitmekesine kui eesti kirjakeele murdetaust üldiselt. Nii nagu eesti kirjakeeles on mitmeid mõjutusi lõunaeesti keelepruugist, samuti on see ka peenes

eesti keeles, kuigi kõnelejad seda otseselt ei teadvusta. Eesti ühiskeele 'madal keelepruuk' on aga murdeliselt taustalt mõneti erinevam kirjakeelest ja lokaliseerub selgemalt. Üldiselt on rahvakeeled tihedamas seoses territoriaalsete murretega kui kirjakeeled. Üle ühiskonna levivates sotsiaalselt markeeritud keelekujudes võib aga eriliselt võimenduda ühe piirkonna keel. Tundub, et just eesti (ühis)rahvakeel on eriti puhtalt põhjaeestiline, puhtamalt kui eesti standardne kirjakeel. Peaaegu kõik eespool loetletud 'madala keele' juoned on iseloomulikud alale, mida võiks nimetada Lääne-Tallinnamaaks, st põhjaeesti keskmurde kesk- ja lääneosale ja läänemurde põhjaosale. Ilmselt saab seda vähemalt osaliselt seletada Tallinna lihtrahva ajaloolise päritoluga – eesti praegune 'madal keel' on suuresti Tallinna tööliste keelepruuk. Piirkond, mida on peetud eesti kirjakeele alusalaks, on jäänud eriti ilmekalt eesti rahvakeele aluseks. Muidugi on põhjaeestilise rahvakeele asend Eestis nõrgem kui normeeritud eesti kirjakeele asend, sest sellele vastanduvad paikkondlikud kõnekeeled tugevamini. Lisaks tuleb arvestada, et rahvakeel on mõneski mõttes konservatiivsem kui teadlikult arendatav kirjakeel. Nähtavasti mitmed kahekümnenda sajandi suured eesti keele uuendused ei ole ikka veel lihtsate inimeste keelepruuki jõudnud. Varasematel sajanditel oli aga lõunaeesti kirjakeelele vastandatud põhjaeesti kirjakeel selgemalt põhjaeesti keel, kui on seda nüüd kogu eesti ala ühiskeeleks saanult. Eesti ühiskeele kujunemine ei ole olnud ühe murde invansioon, vaid pigem mitmeid põlvkondi kestnud ühiskondlik ja keeleline kompromiss – läbi keskse perifeeria.

KIRJANDUS

- Ahven, E. 1958, Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917, Tallinn.
- Downes, W. 1984, Language and Society, London.
- Einer, H. 1885, Lühikene eesti keele õpetus rahvakoolidele, Tartu.
- Kask, A. 1970, Eesti kirjakeele ajaloo. I–II, Tartu.
- Kask, A. 1984, Eesti murded ja kirjakeel, Tartu.
- Keevallik, L. 1994, < nud > varieerumine tänapäeva eesti kõnekeeles. Magistritöö Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Keevallik, L., Pajusalu, K. 1995, Linguistic Diversity and Standardization in Estonian, The History of Active Past Participle. – Dialectologia et Geolinguistica 3, lk 13–41.
- Künnap, A. 1994, Kust on pärit eesti keel? Akadeemia 11, lk 2262–2271.
- Milroy, J. 1992, Linguistic Variation and Change. On the Historical Sociolinguistics of English. – Language in Society 19, Oxford, Blackwell.

- Must, M. 1995**, Kirderannikumurde tekstid. Eesti murded V, Tallinn.
- Pajusalu, K. 1992**, Regional and Social Varieties of Estonian. – Ural-Altische Jahrbücher / Ural-Altaiic Yearbook 64, lk 23–34.
- Pajusalu, K., Muižniece, L. 1997**, Mineviku partitsiibi grammatikaliseerumisest lõunaeesti murretes. Läänemeresoome lõunapiir. – Võro Instituudi Toimõtisõq 1. Võro, lk 96 – 101.
- Rätsep, H. 1989**, Eesti keele tekkimise lugu. Akadeemia 7, lk 1503–1524.
- Tanning, S. 1961**, Mulgi murdetekstid. Eesti murded I, Tallinn.
- Univere, A. 1996**, Idamurde tekstid. Eesti murded IV. Tallinn.
- Uuspõld, E. 1983**, Tänapäeva eesti kirjakeele grammatilise vormistiku mõningaist arenguist. – Kirjakeel 1983. Tallinn, lk 62–70.
- VEMA = Saareste, A. 1955**, Petit Atlas des Parlers Estoniens. Väike eesti murde-atlas. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 28, Uppsala.
- Veske, M. 1879**, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu.